

אלכסנדר מארכט

א

יש אנשים אמיצי-המחשבה ונלהבי-הרעיון, המקדישים את כל ימיהם לאידיאל של עבודה מדעית אחת. העבודה הזאת נעשית למרכז הוויתם ולתכלית חייהם ובשבילה הם מלקטים אבנים, מאספים חומר ועסוקים תמיד בהכשרתו. הם-הם מחפשי המטמונים שבכל דור ודור, השמחים לכל גילוי-אור ממרחקי העבר, החרדים לרשרוש של כל עלה בלה והמריחים את בשמי-החיים של האומה באבק הספרים. כל דף ישן הוא להם מרגלית טובה, כל קלף שנסדק — אבן יקרה, שמיד הם מקלפים אותה מכל צדדיה, לוטשים ומקציעים אותה ומכניסים אל בית גנזי האומה לשמירה בשביל אותה ה"בירה הדמיונית", העתידה להוצר. ברטט של קדושה עומדים בעלי אסופות אלה על גווילים שנזדקנו, שומרים על האותיות הפורחות מכליה, דולים את הפנינים המתגלים בפינות הספרויות ומערימים אותם ערמות-ערמות, וכל מה שהחומר מתרבה, וצרכי-הבנין מצטברים ומתמלאים — הולך וי ו י ו ן העבודה ומתרחב והאידיאל הולך ומתרחק ונעשה כעין "שיר לעתיד לבוא" וכעין רעיון מפשט שלא יתגשם במעשה... עשירי המחשבה אלה אינם יודעים ליאות ועיפות ומוסיפים לעבוד את "עבודת ההכנה" ובינתים הם זורקים אבוקות-אור בודדות באויר — והללו מתפזרות ותועות במרחק... מספרים, כי מרגלא בפומיה של החכם ר' משה שטיינשניידר פתגם כזה: העבודה מרובה והזמן דוחק, ואנחנו, הקרובים עדיין אל המקורות, עלינו להסתפק בי ו נ י ם ב ל ב ד , בהערות ובמראי-מקומות גרידה; ואילו הבאים אחרינו, שיהיו חפשים מעסק החיפוש, יעסקו במלאכת הסידור, החיטוב והבניה. וגאון-המדע זה אמנם קיים בעצמו את פתגמו והשאיר לנו ספרי צ י ו נ י ם , כרכי-הערות בכל מקצועות חכמת ישראל, שיספיקו לעבודתם של כמה דורות ושל הרבה אגודות מלומדים, אך כל אלה הרשימות המסודרות, בכל עמקן והיקפן — הנן רק שפירים, שמהם עתידה להתפתח אותה "העבודה הגדולה". ככה עשה גם המנוח א. א. ה ר כ ב י , עובד חרוץ ותמים, שלא הניח כמותו לעמקות המחשבה.

שצ"ב שמות של מאמרים ומחברות מונה הביוגראף שלו בספר „זכרון לאברהם אליהו“, שהוציאו הבארון גינצבורג ומארקון, וכל אלה המאמרים מעידים, כי החכם הזה לא הניח את ידו מכל המקצועות הרבים והשונים של חכמת ישראל; עסק בפילולוגיה, בחשבון התאריכים, בתקופת הגאונים, בשירת ימי-הבינים, בתולדות הכתות, ויותר — בקראות, בספרות הערבית ובתולדות היהודים ברוסיה ופולין וגו'. אולם כל אותן העבודות השונות, בכל היקפן המדעי, נושאות עליהן חותם של הערות וציונים עשירים ומרובי-הגוונים, אך לכלל עבודה מדעית מקפדת וכוללת לא הגיעו. ענוותנים גדולים הם האנשים האלה. השקפתם על המדע והחיים חדה ועמוקה, אפקי המחשבה רחבים ומקיפים, אבל תביעותיהם מעצמם ומאחרים כל-כך מרובות ועצומות, עד שבשעה שהם ניגשים לבנין ויצירה — מיד הם נרתעים בפחד ובאמתלה, כי החומר אינו מספיק, האמצעים עדיין לקויים והארדיכלים בלתי-מאומנים כל-צרכם. ולכן אנחנו רואים, כי זה כתשעים שנה עברו מיום שהתחיל גרץ להוציא את ספרו הגדול ועוד לא ניסה אחד החכמים ליצור יצירה מקפדת את החיים היהודיים הטרבוותיים לתקופותיהם השונות, לסבכי מאורעותיהם ואפני גילוייהם. ספרו הגדול של דובנוב הוא כיוצא מן הכלל אולם הרבה השקפות היסטוריות נשתנו במשך הזמן, הרבה „אמתיות מקובלות“ פשטו את צורתן. ה„גיבורים“, שהיינו רגילים לטפל בהם במידה מרובה ולרכז סביבם את המאורעות, ירדו מן הבימה והניחו את מקומם לעם; הרוחניות היתירה — לחמירות הנפרזה, ובעלי-אסופות עדיין ממשיכים את עבודתם הקשה לקבץ את „הגזרות הפניניות“, כפי מבטאו השנון של ר"ש בן גבירול ב„כתר מלכות“ שלו, למען יהיו ל„חומר“ בידאמן העתיד...

ב

אחד ממחפשי פנינים ומלוטשי אבנים כדי לפאר את בנין העתיד — הוא ד"ר אלכסנדר מארכס, מורה לתולדות ישראל בבית-המדרש לרבנים מיסודו של שכטר (בניו-יורק). כח זכרונו גדול ומקיף, חושו ההיסטורי חד וברור, משנתו קלה ומדויקה, ובשעה שאתה שומע אותו בכנסית התלמידים וכשאתה קורא את מאמריו הרבים בקורות התרבות העברית — אתה מתפלא לעושר הידיעות, כשרון ההסברה, הדיוק המדעי יחד עם רעננות

ההרצאה, השוללת מן החומר הביבליוגרפי את היבשות שלו (והשעמום שבתוכו) ועושה אותו לקל-העיכול גם לקורא הפשוט.

הנה השאלה על-דבר הדפוסים העבריים הראשונים, שכבר טיפלו בה הטובים שבבעלי-המקצוע, לכאורה היא נושא ישן ומלאה, בכל זאת אתה קורא את מאמרו של ד"ר מארכס „על-דבר השימוש באותיות עבריות בספרים לא-עבריים" בשנות המאה הי"ד והט"ו, בהנאה מרובה ומוצא רשמים היסטוריים נכבדים לתולדות התפתחות התרבות והמחשבה העברית פזורים פה ביד רחבה. מה הוא הספר הרשון שנדפס במזרח? ד"ר מארכס מתנגד להחלטתו של פריימאן, כי פירושו של רבנו בחיי על התורה נדפס במזרח בשנת 1491 ולפי זה הוא - הספר הראשון שנדפס בחצי האי הבאלקאני. נגד זה הוא מוצא, כי ה"טור" נדפס בקושטא בשנת 1493 — והזמן הקבוע בו הוא האמתי, ולא כדעת המאחרים אותו עד שנת 1503. השערתו מיוסדת על ההנחה, כי גולי ספרד הביאו אתם לתורגמה מארץ-מולדתם את האותיות העבריות, וודאי השתמשו בהן לדפוס. ככה הביאו גם נודדי פורטוגאל את בתי-הדפוס שלהם לאפריקה וספר אבודים נדפס בפיסה בשנת 1516. ופה מתגלה לפנינו אותו האוצר, שעליו דיבר ריכרד גארניט, בהביעו את ספקותיו על דבר הספר הראשון שנדפס באפריקה. אופיני הדבר למצב החמרי והתרבותי של יהודי גרמניה, כי בארץ מולדתו של רוטנברג לא עסקו היהודים במלאכת-הדפוס עד שנות השלשים למאה הט"ז, אולם רשמים בודדים של האלף-בית העברי ושמות של ספרים עבריים מוצא ד"ר מארכס בספרי הגויים של המאה הי"ד והט"ו.

יש ערך תרבותי גם להגדות העתיקות, ציוריהן וקישוטיהן הרבים, כי האחרונים מבליטים את טעמם של בני הדור, התפתחותם האמנותית ורגש היופי הממלא את לבות בני-אדם בזמנים שונים — גם השפעת הסביבה על המציירים. חוקרים רבים כווינר ומילר וכן קויפמן ושוואב הקציעו להם מקום מיוחד בחקירותיהם על התרבות העברית בארצות שונות. גם במקצוע זה נגע ד"ר מארכס ובהערותיו הקצרות והמדויקות הראה על כמה חזיונות נכבדים בהבדל הצורות ושינויי האותיות. בתוכן הציורים גילה את השפעתם של עמים שונים ותרבויותיהם, כמו ההשפעה הגרמנית במהדורה הפראגית של שנת 1526 והשפעת הריניסאנס בהגדת מנטובה.

ומי ימנה מספר לכל אלה המונוגראפיות, שהוא מפרסם כפעם בפעם? על-פי מהותם, הם פנינים יקרות לתולדות החיים התרבותיים של האומה בארצות ותקופות שונות. על-פי נס נשארו לנו מכל אלה כתבי-היד רק ש ר י ד י ם ב ו ד ד י ם, שהתגלגלו עד עכשיו בארכיונים ובספרויות נעלמים מעין כל. בא החוקר ומגלה אותם ומעמיד אותם על שווים וערכם ההיסטורי.

הנה מחברתו „חליפת מכתבים בין רבני צרפת הדרומית והרמב"ם על-דבר האמונה באצטגנינות" עם מבוא מפורט והערות — מרגלית היא בתולדות התפתחות הדעות בין היהודים במאה הי"ב והי"ג.

האמונה באיצטגנינות, שהיתה מושלת בתקופה זו בעולם בכל תקפה ושלא נמח זכרונה גם עכשיו, השפיעה הרבה גם על השקפות היהודים. עקבותיה אנו מוצאים עוד בהרבה מקומות בתלמוד ובמדרשים.

ההמון וגם רבים מן החכמים שבדור נמשכו אחרי האמונה הזאת ובחיים המדיניים כמו בחיים הפרטיים היתה מושלת הרעה, כי גורלנו בעולם נחתך על-ידי גרמי השמים ופעולותיהם של הכוכבים — ו מ מ נ ו א י ן ל ש נ ו ת. אולם מה שהטריד את מוחם של רבים מחכמי ישראל הוא: אי-האפשרות להתאים את דעות האסטרוולוגים עם היסודות של דת ישראל. אם הכל צ פ ו י ו ק ב ו ע מ ר א ש על-ידי הגלגלים — איזו תועלת יש במעשי אנוש ותחבולותיו להעביר או לרכך את רוע הגזירה, ולמה כל אלה התפילות והתחנונים שנתקנו כדי לקרוע את גזר-הדין הקשה?... האפשר רק בדברים בעלמא להטות את מהלך הכוכבים ולשנות את סדרי בראשית?...

אחד המהנדסים היותר גדולים בין היהודים במאה הי"ב — ר' אברהם בר' חייא הנשיא, באגרתו שכתב לר' יהודה בר' ברזלי על „השאלה בכלדיים" מבטל את טענותיו של האחרון ואומר, כי האיצטגנינות היא „חכמת האמת", שאי-אפשר לזלזל בה. אולם — הוא מוסיף — ממשלתם של הגלגלים בנוגע ליהודים — היא מוגבלת, כי „אין מזל לישראל" ובמקרים היוצאים מן הכלל יכול הנהו הקדוש ברוך הוא להחליש את כחם של הכוכבים.

כמובן, לא הניחה פשרה כזאת את דעתם של הוברי השמים היהודים ור' יהודה בן שלמה אבן מטקה מטולידה בספרו „מדרש החכמה", קובע חוק אחר והוא, כי הכל תלוי במעשי אנוש וצדקתו, ואולם רק בשביל י ו צ א י ח ל צ י ו (הפיזור הוא שלי), כי בניו של אדם צדיק זוכים על-ידו לתולד

ב"מערכה טובה"... בכל זאת גם הוא מוכרח להודות, כי "זה שנתן כח לגלגל להיות רשע — לא דבר חזק הוא, שאי-אפשר לסור מדרכו, אך יוכל הדבר להיות בקושי"...

כל אותה התסיסה המוסרית שבתקופה מתוארת באמנות נפלאה במבואו של ד"ר מארכס ל"מכתבים", והאחרונים הם באמת אבני-חן שהתגלגלו בעפר הספריות. בהם משתקפים החיים הפנימיים של היהודים, השקפותיהם הדתיות ונטייותיהם המשיחיות, תום לבם של חכמיהם, טוהר נפשם ודאגתם לצאן מרעיתם, לבל יכשלו ולא יפלו חס-ו-חלי להחת משרטראכזרי, שממנו אין לצאת. מהמכתבים האלה אנו מכירים גם את יחסיהם של רבני צרפת להרמב"ם, זהו "המושיע, מעגלי צדק מודיע", "פלא גבור, אבי עד, שר שלום, שכל הלשונות כבדות והשפתים עמוקות להעריך את יקר תפארתו". ותשובתו של הרמב"ם היא מצוינת במינה ומציגה לפנינו את האיש הנפלא הזה בכל רום גבהותו הרוחנית ואנחנו עומדים נרעשים מפני מבטו החד והחודר שהקדים את תקופתו לכמה דורות.

...דעו, רבותי, שעיקר מעיקרי דת משה, שכל מעשה בני-אדם מסור להם ואין שום כופה ולא מושך אלא אם ירצה האדם לילך בעצת רשעים, יעשה... דברי האיציטגנינות — שקר, כבר בטלה אותה הדעת הנכונה בראיות ברורות... ואני יודע שאפשר שתחפשו ותמצאו דברי יחידים מן החכמים בתלמוד ובמדרשות שדבריהם מראים כי בעת תולדתו של האדם יגרמו לו הכוכבים כך וכך — ואל יקשה זה בעיניכם. ואין ראוי להניח דבריים של דעת ויתלה בדברי יחיד מן החכמים, שאפשר שנתעלם מנו דבר...

תיתי לו לד"ר מארכס, שגילה פנינים כאלה, שזהרן חודר אלינו מנבכי הדורות.

ג

אנו עוברים מצרפת של המאה הי"ב לאיטאליה של המאה הט"ז. מצב התרבות של היהודים בארץ זו לא ירד למדרגה שעמדו עליה אחינו בדרומה של אירופה, מקום הרדיפות התמידיות, הגירושים וההריגות. פה לא הובדלו היהודים לרעה מיתר התושבים, והחיים הכלליים משכו גם אותם אל תוך זרמתם העזה. בקהלות העבריות שבאיטאליה אנו פוגשים רבנים ומנהיגים

מטיפוס אחר לגמרי: הם אמנם חיים בגיטו, אולם חוג השקפתם רחב והתפתחותם הרוחנית גבוהה, וכל אלה הטירופים המוסריים, תוצאות האמונות הנפסדות והדעות שנשתבשו — לא נגעו בהם לרעה. ארץ אחרת ותקופה אחרת. לצערנו, ידיעותינו על־דבר החיים הפנימיים של אחינו בתקופה זו מעטות וקלושות, וכל נסיון קל להרים את המסך הפרוש על פני החיים האלה ראוי להכרת תודה מצדנו, וחייבים אנחנו תודה גם לד"ר מארכס בעד מחברתו „סקירה קלה על חיי אחד הרבנים באיטאליה בחצי הראשון של המאה השש־עשרה“.

ב„תביעותיו“ של הרב דוד ן' יחיא, נצר ממשפחה רמה בפורטוגאל, שפרסם ד"ר מארכס יחד עם הערות ומבוא, מתגלים לפנינו חיי הקהלות העבריות בתקופה ההיא ומצב הרבנות באיטאליה בכלל, ובניאפול בפרט. הצרות הרבות והגירושים התכופים שעברו על אחינו בכל ארצות פוזוריהם וביותר בספרד ופורטוגאל, גרמו לדלדול הקהלות העבריות באיטאליה. שהיו מוכרחות כפעם בפעם לפדות את שבויי אחיהם העוברים בספינות דרך ארצם. המצב הזה הביא לידי כך, שגם רב מפורסם בזמנו כדוד ן' יחיא היה זקוק לתבוע מקהלתו בביית־דין את „שכר־הרבנות“. מטענותיו של הרב הנזכר לומדים אנחנו לדעת את חובותיו של הרב לקהילתו בזמן ההוא באיטאליה. מחובות משמרתו הוא „להיות דורש ומלמד, כותב ופוסק, ודואג לחינוך הבנים“.

... אני הייתי הריפיטיטור אל התלמידים הקטנים — טוען הרב — ומתעמל עמהם עד עת האוכל וחוזר אחרי הצהרים ללמדם למידה אחרת עד המנחה הקטנה ובליילי חורף עד שש שעות. ולא מנעת יהלכה בכל יום. ופרפראות אחרות מדקדוק ומלאכת השיר והגיון וכוונות הפילוסופים, ושמים לרום. ואת כל תביעותיו הוא מבסס רק על המלמדות, ואולי מפני זה, כי היא, המלמדות, היתה אחד מעיקרי משמרתו של הרב בזמן ההוא. ובצדק מעיר ד"ר מארכס, כי מתוכן הלימודים של הרב יכולים אנחנו לשפוט על מצב ההשכלה אצל היהודים האיטאלקים שבאותו זמן ודרישותיהם החינוכיות הגבוהות.

אבל לא רק בדברי קדושה, כחיי הרבנים וגדולי האומה, מטפל ד"ר מארכס, — הוא אינו מניח גם דברים של חולין ובלבד שתצא מהם איזו תועלת להכרת החיים הפנימיים של האומה בגולה.

הנה החיים היהודיים במדינת ביהם בשעות הרעות של בהלות וחורבן, „התנפלות הישמעאלים והקדרים“, ושלומיאל אחד ממשפחה חשובה מהמאה השבע־עשרה עורך לו זכרונותיו ה פ ר ט י י ם ורושם לו על הגליון „עשרת הדברים שאמר ושנדר“. מן המבט הראשון כל אלה הדפים המקוטעים, שהתגלגלו בספריה, אין בהם משום משיכה לא מצד סגנונם ולא מצד הרצאתם. אולם, כשאתה מסתכל בהם היטב וכשאתה קורא את המבוא וההערות שספח אליהם ד"ר מארכס — מיד קמה ומתייצבת לפניך תמונה בהירה מחיי היהודים במדינה זו, בעריה כמו בכפריה. כמו חי מפרכסים ועוברים לפניך כל חוטי המסכת הגדולה של אותם החיים ונימייהם היותר דקים, ואתה רואה את אפני הכלכלה של אחינו, מצב האשה בבית וערכה בתור מנהלת ועוזרת במסחר „עשיית היי"ש“, „למען תת היכולת לבעלה לעסוק בתורה“, שרירות לב ה„פריצים“, הגוזרים גזירות דופי על היהודים ומגרשים אותם אל היער „בתור אמצעי הסגר והבדלה“, יחס הסביבה הנכרית אל השכנים היהודים, ובאחרונה — דרכי החינוך המקולקלות „כשמתחילים עם ילד בן תשע מסכת סוטה“ ו„המלמדים לועגים לילדים המקשים בדברי אגדה ומכים אותם“, הגעגועים העזים של הבנים לתורה, עד שהם עוזבים בתי הוריהם בימי הסופות והקור והולכים לבקש להם מקום־תורה. אתה מתפלא למצוא בתוך אותה הסביבה היהודית החמה ורווית־המסורה, גם חברים רעים, „המספרים דברי חשק של נשים ובשחוק הילדות והבתולות“... מכיר אתה לדעת גם את הבית היהודי, מאכליו ומשתיו, שמחתו ואבלו, ורגש חם תוקף אותך למראה אחים לגורל, שכל־כך סבלו ונשארו שלמים באמונתם ובהשקפת עולמם התמימה.

ד

יש ואנו רואים את ד"ר מארכס גם אצל התפילות והפיוטים, מטפל בסידורו של ר' עמרם, חושף את היסוד הדתי שבשירה העברית, ואולי מוזר יהא לנו הדבר: מה לחוקר החיים הכלכליים והתרבותיים ולעסקי פיוט ושירה? אולם, עלינו לדעת, כי הנושאים הפיוטיים הם חומר נכבד לתאר את מצבו התרבותי של הדור: רגשותיו, נטיותיו ומאוויו הפנימיים. ואם רוצה אתה לעמוד על מהותה של התקופה — לך וקרא את טובי משורריה ופייטניה. גיטה, שילר. פושקין וביירון מבליטים במידה מרובה את נדודי הרוח והשאיפות הכמוסות של זמנם ועמם. אם תאב אתה לדעת את צביונה של ה י ה ד ו ת ממאה הי"ג ואילך — הסתכל בנושאי הפיוטים שבחרו לשיריהם ותמצא, כי

ברובם השתמשו בנושאים דתיים ורק פה ושם נשמעו קולות בודדים וצלילים זרים על מנעמי החיים ותענוגי התבל. ד"ר מארכס גילה הרבה שירים, שביסודם הונחו י"ג העיקרים של הרמב"ם. מענינות גם שתי הפארודיות שהוא מביא על השיר „יגדל“, שגם ביסודו הונחו העיקרים הדתיים האלה. מחבריהן הם ר' דוד נשיא מקנדיה ואליהו בן חיים מגיניזאנה. האחת מתחילה בבתים כאלה:

יחדל אלקים מת וישתכח כופר באל חי ובמציאותו.

אחד ושלש הוא ביסוד, נאלם בבוא עת סוף לאחדותו, וגו'.

והשנית:

יושפל אליל איש מת וישתכח שקר ונמנע הוא מציאותו.

אב ובן ורוח הם ביחודו, אחד שלשה — הוא אחדותו, וגו'.

קשה לתת סקירה מקפת על עבודתו המדעית הרחבה של ד"ר מארכס.

בכל פעם הולכים ומתווספים אצלו המון הערות מזהירות ומחקרים היסטוריים על תקופות וארצות, אנשים וספרים, אולם כל אותה העבודה הענקית שבעיקרה היא קיבוץ חומר — גורלה להשאר בין כתלי הספרויות ובתחום צר של מומחים ובעלי מקצוע ואין לה מוֹן הַ קוֹרְאִים חלק בה. האישים הבודדים, המאורעות והמעשים הפרטיים ושלדי התקופות דומים לאותן הגשמות הערטילאיות התועות בעולם בלי גואל... פנינים מתפזרות באין מחרוזת. לנו נחוצה הארה היסטורית המקיפה את כל צדדי חייו, בנין חדש של תולדות ישראל על יסוד ההשקפות המודרניות שנולדו לרגלי שינוי ערכים כללי במחשבה ובחיים. אין לכחד, כי בבנינו הישן נראו בקיעים, הרבה הנחות אבד להן ערכן המדעי, האלים הישנים נופצו, הקדשים חוללו והאדם המודרני מעונה הספקות והנדודים, תוהה ומבקש לו פתרונים...

בהרצאתו באגודה ההיסטורית היהודית באמריקה רואים אנחנו את

ד"ר מארכס מרגיש את השינויים שהתחוללו ב„הגדרות ההיסטוריות“ והוא הולך ומציע תכנית חדשה להיסטוריה עברית, שנושאה ומרכז הכובד שלה יהיו החיים הכלליים והתרבותיים של האומה בגולה. היא ישיבת תפנה מקום להמונים שהם מוצאה. יצורי הספרות יתייחדו ויבצרו להם מקום מיוחד להשאיר מרחב יותר גדול לתולדות התפתחותן והתהוותן של צורות החיים הציבוריות ששמרו על גוף האומה במשך נדודיה הרבים. השקפה ישרה ומחייבת. אך מיד באות התביעות

המרובות, שאנשי רוח אלה רגילים בהן, ומעממות את הרגש הבהיר וזה כרה האמתית בצרכי ההמונים. עבודה זאת היא לא לפי כחם של יחידים: לזה דרושות אקאדימיות ואגודות היסטוריות... כאילו כל אלה העבודות הענקיות שהעשירו את המדע והרוו את רוח בני־אדם נבראו על־ידי אקאדימיים ולא על־ידי יחידים... תאמרו: שלמות מדעית. אולם, אם נחכה לאותה „השלמות המוחלטת“, יכהה זהרן של כל הפנינים וישנא הכתם הטוב“. אם חפצים אנו, כי המרגליות הטובות שחכמי ישראל מגלים לפנינו יוציאו מקרבן אור שופע ועולה, אז עלינו לשבץ אותן למשבצותיהן ולסדר אותן למקומותיהן. לעבודה כזאת מוכשר ביותר ד״ר מארכס, בידיעותיו הרבות ובכח זכרונו הנפלא. אין להתענוו בשעה שחסרה לנו עבודה מקפת על־דבר החיים הכלכליים והתרבותיים של האומה, בשעה שפרצופם האמתיים של חיי ההמון בתקופות שונות נעלם מאתנו.

אמת הדבר, כשעבודה כזאת נעשית במעבדה פרטית, ברשות היחיד, אי־אפשר לה לבוא לידי שכלול, אולם הרבה מחכמי העמים עשו והצליחו. די לנו להזכיר את מיליוקוב ואת ספרו „ציורי החיים הקול־טוריים ברוסיה“ — שם שאינו מבטיח הרבה — שעשו רושם גדול בשעתם יותר מכל אלה הספרים של קוסטומארוב ואפילו קלוטשבסקי, שביסודם מונח העיקר של „פולחן גבורים“ שנתיישן ואבד לו ערכו בחיים.

אבל גם על מה שנתן לנו ד״ר מארכס עד כה נברכהו. מתנות טובות הוא מעניק לנו כפעם בפעם בכל מקצועות ההיסטוריוגראפיה. כל עבודה ועבודה שהוא מפרסם, מעידה על עשירות מדעית של יוצרה, על כח הגיונו הבהיר ומשנתו הנקיה.